

Bilen Yılmaz

<https://orcid.org/0000-0002-0310-6930>

Doctor, Independent Researcher, Turkey, bilenyilmaz111@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yılmaz, B. (2023). Göçebe ve Yerleşik Toplumların Ortak Çıkar İlişkisi Bağlamında Moğolların Dünya Hâkimiyeti. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (6), 2088-2111.

**Göçebe ve Yerleşik Toplumların Ortak Çıkar İlişkisi Bağlamında
Moğolların Dünya Hâkimiyeti**

Öz

XIII. yüzyıl başlarında siyasi bütünlüğünü sağlayarak dünya hâkimiyetine hazırlanan Moğolların önünde önemli bir sorun bulunuyordu. Yüzlerce yıldır kültürel anlamda içine kapalı halde yaşayan Moğollar, çağdaş komşularından bir hayli geride kalmışlardı. Esasen bu komşularla kısmi ticari ilişkiler kurulmuş; fakat asıl ilişkiler savaşlar çerçevesinde şekillenmişti. Bu kez büyük bir ordu gücüne sahiplerdi. Ne var ki kurulmak istenen devasa imparatorluğu yönetmek için bu yeterli değildi. Üstelik savaşarak ele geçirilemeyen bölgeler de olacaktı. Göçebe Moğolların, yerleşik dünya ile kuracağı temas, yalnızca şiddet uygulayarak sürdürebilecekleri bir süreç olmaktan uzaktı. Bu noktada devreye, ortak çıkar ilişkisi bağlamında birlikte hareket edebilecekleri yerel güçler, ticaret erbabı, dinî ve sosyo-politik misyonla hareket eden topluluklar ve hatta iktidar mücadelesi veren hanedanlar girecektir. Moğollar bu sayede hem medeni dünya ile aralarındaki engelleri kaldırmayı hem de gittikleri yerde kalıcı olmayı başaracaklardır. Makalemizde, öncelikle Moğolların Cengiz Han'dan önce kurdukları siyasi yapılar ve bunların dış dünya ile ilk temasları hakkında bir değerlendirme yapıldıktan sonra, XIII. yüzyılda Cengiz Han ile kısa sürede dünya devleti haline gelen Moğolların, yerleşik toplumlarla kurdukları ortak çıkar ilişkisi biçimleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, göçebe hayat, yerleşik hayat, hâkimiyet, ortak çıkar

World Hegemony of the Mongols in Terms of the Relationship of Common Benefit between Nomadic and Sedentary Societies

Abstract

At the beginning of the 13th century, the Mongols, who were preparing for world hegemony by ensuring their political unity, faced an important problem. The Mongols, who had lived in cultural isolation for hundreds of years, were far behind their contemporary neighbors. Essentially, partial commercial relations were established with these neighbors; But the real relations were shaped within the framework of wars. This time they had a large army force. However, this was not enough to manage the huge empire that was wanted to be established. Moreover, there would be regions that could not be captured by war. The contact that the nomadic Mongols would establish with the settled world was far from being a process that they could maintain only by using violence. At this point, local powers, merchants, communities acting with religious and socio-political missions, and even dynasties struggling for power will come into play, with whom they can act together in the context of a relationship of common benefit. In this way, the Mongols will be able to remove the obstacles between them and the civilized world and to remain permanent wherever they go. In our article, first of all, after an evaluation of the political structures established by the Mongols before Genghis Khan and their first contact with the outside world, we will try to explain the common benefit relations that the Mongols, who became a world state in a short time by Genghis Khan in the 13th century, established with settled societies.

Keywords: *Mongols, nomadic life, settled life, hegemony, common benefit.*

Giriş

Asya siyasi tarihine dair araştırmaların çoğunda, giriş bölümleri genel bir kabul ile Çin'i yok etmeye çalışan kuzeyli bozkır kavimlerinin tek yönlü saldırısı üzerinde durmuşlardır. Üstelik bunu yapanlar Çinlilerden ziyade Batılı şarkiyatçılardır. Fakat nadir de olsa bu saldırıların tek yönlü olmayıp, bizzat Çin'in genişleme siyasetinin ürünü olduğu, dahası Çin'in teşvikiyle bu kavimlerin güneye göçünün sağlandığını ve böylece işgücü ve asker temini sağlandığını kaydeden çalışmalar da olmuştur (Otkan, 1989, s. 774-775). Gumilev (2004, s. 272) de bozkır toplumlarının yerleşik dünya üzerine olan hareketliliğini, onların etnogenez sürecinin doğal bir sonucu olduğunu ve uygarlığın gelişim çizgisinde tek taraflı bir istila ile açıklanamayacağını vurgulamıştır. Khazanov'un (2015, s. 117-119) en büyük argümanı ise göçebe toplumların hiçbir zaman otarşik (kendi kendine yeterli) olmayıp, yerleşik dünya ile ortak çıkarlar çerçevesinde bir bağının olduğu

yönündedir. Esasen kurulmak istenen bu bağın, antik Çin'den bu yana bir politika olarak uygulandığı, Çin'in en eski tarih yazım geleneğine de yansımıştır ve *Ssu-ma Ch'ien*'in Hunlarla ilgili bölümünde geçen “kuzeyli göçebelerin ehlileştirilmesi” kısmının bu politikanın temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır (Di Cosmo, 2022, s. 367).

Moğolların Türkistan, Kıpçak bozkırları, Rusya, İran ve Anadolu'nun da içinde bulunduğu tüm Orta Doğu harekâtının ve kurduğu hâkimiyetin de aynı bakış açısıyla ele alınması gerekir. Zira kısa süreli ve kısmi tahribatın ardından sağlanan ve “Pax Mongolica” olarak adlandırılan dönemde Altın Ordu Devleti başta olmak üzere sağlanan ticaret ağı güvenliği, Çin ve Batı medeniyetleri arasındaki kültür akışının hızlanmasına, tüm alanlardaki üretim hızının ve dolayısıyla da refahın artmasına yol açmıştı (Hosking, 2011, s. 84; Yakubovskiy, 2000, s. 50).

Moğollar için, dış dünyaya açılmakta –her ne kadar mitolojik kökenleri olan geleneksel bir hâkimiyet telakkileri olsa da- çağdaş dünyanın maddi nimetlerinden faydalanmak, ilk ve belki de en önemli motivasyon kaynağı olmuştur. Bu nimetlere ortak olmak, yerleşik toplumlarla, şehir hayatıyla, ticaret erbabıyla iltisaklı olmayı gerektiriyordu. Zira Fletcher'in de belirttiği üzere, tarım uygarlıklarına hükmeden Türk ve Moğol devletleri daha güçlü oluyorlardı (akt. Erkoç, 2015, s. 20-21). Moğolların yerleşik ya da yarı göçebe toplumlarla kurdukları ilk temaslar, devletler düzeyinde savaşlar şeklinde başlamışsa da saldırdıkları toplumlar arasında kendileriyle uyum içinde, ortak çıkarlar üzerine hareket edebilecekleri grupları, cemaatleri, tüccar ve zanaat erbabını bulmakta güçlük çekmemişlerdi. Bunlar bazen kendi içlerinde iktidar mücadelesi veren güçlü aristokrat aileler olurken, bazen de toplumsal ve dinî açıdan çatışma halindeki halk grupları olabiliyordu. En nihayetinde bunlar, bütün şiddetine rağmen Moğol hegemonyası ile ortak çıkar ilişkisi içindeydiler.

1. Moğolların Dış Dünya ile İlk Temasları

Moğol adının anlamı ve ilk kullanıldığı dönem hakkında, bazı çalışmalar (D'ohsson, 2014, s. 31; Dalai, 1996, s. 30; Perlee, 1959, s. 96; Grousset, 2015, s. 25-58; Vernadsky, 2015, s. 25) olmakla birlikte, bunlar da bilimsel yönden pek tatmin edici değildirler; fakat genel kabul, bu adın XII. yüzyıldaki uluslaşma sürecinde, ayırt edici bir ad olarak kullanıldığı yönündedir. Zira Cengiz Han'ın doğduğu yıllarda Moğollar, Nayman, Kerayit, Merkit, Tatar kabileleri arasında, kendilerini bu üst kimlikler ile tanımlarken; Cengiz Han'ın iktidar savaşında galip gelmeye başlamasıyla, adı geçen kabilelerin bu kez kendilerini Moğol olarak ifade etmeye başladıkları görülür. Bu kez Moğol adı bir üst kimlik haline gelmiştir (Gökalp, 1973, s. 13). Bu nedenle, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde, bir etnos olarak Moğol adını anmak doğru olmayacağı gibi, aynı etnik temeli paylaşan ve zaman zaman devlet kurmayı başarmış ve XIII. yüzyıl Moğolları ile bağlantılı

olabilecekleri değerlendirilen (Eberhard, 1996, s. 45-61; Golden, 2002, s. 89; Taşağıl, 2011, s. 100; Yıldırım, 2012, s. 175) topluluklardan bahsetmek yerinde olacaktır. Bu anlamda, Kitan, Hsien-pi (Siyenpiler), Juan Juan, Tatar ve Karahitay topluluklarını incelerken; bu toplulukların Çin ve diğer medeniyetlerle ilişkilerinin tespiti de yapılmış olacaktır.

Göçebe veya yarı göçebe bozkır toplumlarının dış dünya ile temaslarının, tek taraflı bir yıkım ilişkisinden ziyade, ortak çıkar ilişkisine vurgu yapmak adına, Hunlar ve ardılları olan Göktürkler ve Uygurlar döneminde, Moğol kökenli toplulukların, genel olarak üst idarî yapı ile (Hunlar ve Göktürkler gibi) uyumlu ve iyi ilişkiler içinde oldukları görülür. Fakat Moğolların, bu yapıların iç çekişmelerinde ve dağılma evrelerinde, Çin'in yardımını da alarak isyan girişiminde buldukları da görülmüştür (Avirmed, 2011, s. IV).

Moğol kökenli oldukları düşünülen topluluklardan (Eberhard, 1996, s. 45-46; 2007, s. 46; Bichurin, 1950, s. 227) bir üst kimlik oluşturan ve Eberhard'ın *Proto-Moğollar A Grubu* olarak nitelediği Tung-hular M.ö. II. yüzyıl başlarında Hun hükümdarı Mete Han'ın (Mo-tun) darbesiyle dağılarak, Wu-huan ve Hsien-pi dağlarına sığınmışlardı. Yaklaşık 300 yıllık süre zarfında, Hunların güç kaybettiği nispete güçlerini arttıran ve buldukları coğrafyanın adını alan Hsien-piler¹, çok sayıda kabile ve boydan müteşekkil halde yeni bir devlet organizasyonu tesis ettiler. Kendileriyle ilgili olarak ele geçen tek yazılı materyal olan 18 kelimelik liste, Moğolca ve Tunguzca karışımı bir dille yazılmıştır (Eberhard, 2007, s. 46). Çin kaynaklarında, Hunlara nazaran daha iyi bir savaş gücüne sahip oldukları kaydedilen Hsien-piler, 2. yüzyıl ortalarında güçlerini kaybetmişlerdi (*Mongol Ulsiin Tuuh*, I, 1999, s. 257). Pastoral göçebe hayat tarzında yaşayan Hsien-pilerin Çin ile yoğun ticari ilişkiler içinde oldukları görülür (Eberhard, 2007, s. 48).

Çin ile ortak çıkar ilişkisi içinde olan bir başka Moğol kökenli topluluk ise Eberhard'ın Şiwei üst kimliği çatısı altında ve *B Grubu* olarak bildirdiği Kitanlardır.² Çin yıllıklarında 479 senesinde, liderleri Mohefeugang ile birlikte Wei Hanedanlığı döneminde Çin'e sığındıkları yazılıdır. Çin, bu göçebe topluluktan da sonuna kadar faydalanmayı bilmiştir. Zira bu dönemde Çin'in at başta olmak üzere sığır, koyun ve domuz ihtiyacını Kitanlar karşılıyorlardı (Eberhard, 1996, s. 56-57). Kitanlar, Çin kaynaklarında Hsien-pi kökenli (Avirmed, 2011, s. 2) olarak geçmekle birlikte, Barthold (2015, s. 32) tarafından da Moğol etnosundan oldukları ispatlanmaya

¹Etnik mensubiyetleri hakkında çeşitli görüşler olmakla birlikte Barthold'a göre kesinlikle Türk kökenlidirler. Gerekçeler için bkz. (Barthold, 2015, s. 31).

² Kitanlar ve diğer proto-Moğol unsurları hakkında detaylı bilgi için bkz. (Gökalp, 1973).

çalışılmıştır.³ *Liao Devleti Tarihi* adlı eserde geçen “Atamız Ge-wu-tu, Gobi hududunda oturuyordu. Sonra Mo-tun tarafından mağlup edilince Hsien-pi dağlarına çekildi ve bu adla anıldı” ifadesinden, Kitanların, Hsien-pilerin devamı oldukları anlaşılmaktadır (Batsuren, 2003, s. 57). Göktürkler çağında yitlik ve etkisiz bir hayat süren Kitanların, VII. yüzyıl sonlarında yeniden Çin’e yöneldikleri görülür. Ancak Çin tekrar geleneksel dış politikasını devreye sokarak, Doğu Göktürk kağanı Mo-ço (Kapgan Kağan) ile anlaşma yoluna gitmiş ve Kitan akınlarını durdurmayı başarmıştır. Yaklaşık 3 asır Türklerin etkisinde yaşayan Kitanlar, X. yüzyılda (907) Çin’e hâkim olmayı başaracaklardır (Yasin, 2016, s. 316-318).

Etnik kimlikleri üzerine uzun tartışmalar yapılan Juan Juanlar da yine Tung-hu üst kimliğine bağlı olarak tarih sahnesine çıkan proto-Moğol toplulukları olmakla birlikte, bunların Tunguz kökenli olduklarını ileri süren görüşler de mevcuttur (Barthold, 2010: 92; Aristov, 2014: 37). “Moğol” adının, Juan Juanların⁴ ilk lideri olarak bilinen, Mu-ku-lu’dan geldiği düşünülmektedir (Sukhbaatar, 1992, s. 176; Yıldırım, 2013, s. 3). Göktürklerin kurucu ailesi olan Aşina soyunun türeyiş efsanesinde, bunların giderek çoğaldıkları ve mağaralardan çıkarak Juan Juanların hizmetine girdikleri kayıtlıdır. Hükümdarlarının “kağan” unvanını kullandığı (Kradin, 2016, s. 1) anlaşılan Juan Juanların VI. yüzyılın ortalarında Göktürkler ile Çin ticareti konusunda anlaşmazlıklar yaşadıkları görülür. Daha sonra Göktürk Kağanı Tu-men’in indirdiği darbeye dağılan Juan Juanların bir kısmı Çin’e sığınmak zorunda kalmış; kalan kısmı da Türk ve Moğol kabileleri arasında erimiştir⁵ (Avirmed, 2012, s. 243). Avirmed (2012, s. 245), Orhun Kitabelerinde geçen Dokuz Tatar ve Otuz Tatarların bu topluluk olduğunu düşünmektedir. Çin’in Türklere karşı kozu bu kez kaçak Juan Juanlar olmuştur. Kuzey sınırlarına yerleştirdiği bu topluluğun tüm barınma ve iâşe ihtiyaçlarını karşılamayı taahhüt etse de, kısa süre sonra, Mu-kan Kağan zamanında Çin ile kurulan iyi ilişkilerin nişanesi olarak, kaçak Juan Juanlar, Göktürlere iade edilmişlerdi ve teslim edilen Juan Juanların neredeyse tamamının başları kesilmişti (Chavannes, 2007, s. 284).

Gerek Çin kaynaklarında, gerekse de Orhun Kitabelerinde adlarına rastladığımız ve etnik mensubiyetlerine dair yoğun tartışmalar bulunan topluluklardan bir diğeri ise Tatarlardır. Orhun

³ Bu noktada Hsien-pilerin kökeni ile ilgili olarak Çin kaynakları (Eberhard, 1996) ve Barthold’un görüşleri çelişmektedir.

⁴ Juan Juanlar hakkında detaylı bilgiler için bkz. (Yıldırım, 2016).

⁵ Juan Juanların, Türklerin etkisinde kaldıkları ve devlet idaresinde Türkçe konuştuklarına dair tespitler için bkz. (Yıldırım, 2015, s. 214, 141-148; Yıldırım, 2015, s. 215, 109-118).

Kitabelerinde Otuz Tatar ve Dokuz Tatar adları ile (Orkun, 1987, s. 116) geçen topluluğun, Moğolistan coğrafyasında önemli bir siyasal aktör oldukları açıktır. Çin kaynaklarında ilk kez 842 tarihinde Ta-ta, Da-da şeklinde geçen topluluk (Kyuner, 1961, s. 10; Gökalp, 1973, s. 85) Reşidüddin'in eserinde, birçok Türk topluluğunun, güç ve azametlerine nispetle bunlardan addedildiği bildirilir (Raşid-ad-Din, 1952, I/I, s. 101). Cengizlilere dair ilk kayıtları rapor halinde sunan Çin elçilerinin (Peng Da Ya, 2012, s. 97) de Moğolları, Kara Tatarlar olarak adlandırması, Reşidüddin'in görüşünü destekler niteliktedir. Zeki Velidi Togan (1941, s. 12) da Kara Tatarlar olarak adlandırdığı, Şi-wei üst kimliğine bağlı olan ve Moğolca konuştuğunu belirttiği topluluğun, Orhun Kitabelerinde adı geçen Tatarlar olduğundan bahisle; XII-XIII. yüzyıllarda Moğol Borcigin kabilesiyle savaş halindeki topluluğun da yine bunlar olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde, Gumilev (2003, s. 77; 2007, s. 47) de, Tatarları, Şi-wei kabilelerine bağlar ve Orhun Kitabelerindeki Otuz Tatarların bunlar olduğunu belirtir. Bichurin (1950, s. 227) de Tatarları, kesin biçimde proto-Moğol kabileleri arasında saymaktadır.

XII. yüzyılda Moğolistan bozkırlarında yaşanan büyük kuraklık ve kabileler arası savaşlar, Çin'in ekonomik kaygıları ile askerî telaşını, bu kabileler arasındaki çatışmalardan faydalanmaya sevk ediyordu. Tatarlar ve Cengizli Moğolları arasındaki çatışmaların temelinde iktisadî kaygılar olmakla birlikte, kabile asabiyesinin önemli sorunları arasında olan kan davalarının varlığından da bahsetmek gerekir. Nitekim Cengiz Han'ın büyük büyük babası Kabul Han'ın hastalanan karısını tedavi etmesi için çağırılan ve bozkır kabileleri arasında büyük saygı gören Tatar şamanın, başarısızlığı nedeniyle öldürülmesi, ardı arkası gelmeyen suikast ve savaşların fitilini ateşlemiştir (Dalai, 1996, s. 43). Fakat bu, buz dağının görünen kısmıdır. Asıl mesele, Çin ticaretine hâkimiyet ve Hölön Nuur, Buyin Nuur ve Halhin Gol gibi yeşil meraların kullanımıyla ilgilidir (Dalai, 1996, s. 45). Daha önce ifade edildiği üzere, Kitanlar, X. yüzyılda önce Moğolistan'ı Kırgızların elinden teslim almış, daha sonra da Mançurya'daki Cürçenler üzerine hâkim olmuşlardı. Geriye, yüzlerce yıllık hayalin gerçekleşmesi kalıyordu. Kitanların Moğolistan hâkimiyeti sırasında, Müslüman tüccarların buralara kadar geldikleri ve ticari faaliyette buldukları bilinmektedir (Bretschneider, 1967, s. 265). Çin'e hâkim olmayı başaran Kitanlar, kısa süre içinde yerleşik Çin kültürünü benimsemişlerse de Cürçenler, bozkırlı geleneklerinden uzaklaşmakla suçladıkları Kitanlara karşı, Çin'deki Sung Hanedanının davetini geri çevirmemişlerdi. Kitanlar, bu saldırılara direnemeyerek, Çin'i terk etmek zorunda kalmışlardı (Roux, 2014, s. 208). Aslında, Çin için bu, tarihî bir hata idi. "Barbar olana karşı, daha barbar olanları çağırmak gibi bir gaflete düşmüşlerdi" (Grousset, 2015,

s. 145). Bu hata, yarım yüzyıl sonra Çin'i tamamen ele geçirecek olan Cengizli Moğollarının işini büsbütün kolaylaştıracaktı (Franke, 2017, s. 537). Çin'den kaçan Kitanların soylu aileleri, bu kez Turfan ve Beşbalık civarına, kültürel anlamda daha yakın hissettikleri Uygur topraklarına sığınmışlardı. Bu esnada, Karluk ve Kanglı Türklerinin saldırılarından bunalan Karahanlıların yardım taleplerini fırsata çeviren Kitan reisi Yehlü Daşı, Balasagun'a yerleşerek "Gür-han" unvanı ile Karahitaylar Devleti'nin temelini atmış oldu. 1141 yılında Harzemşahlar üzerine saldırılara geçen Karahitaylar, Semerkant ve Buhara gibi İslam'ın sembol şehirlerini de ele geçirmişlerdi. Çin kültürü ile donanmış olan bu Moğol kökenli devlet (Taşağıl, 2011, s. 82), Çin'e nispetle Hitay adıyla anılmaya başlanmıştı (İsakov, 2014, s. 104). Görüldüğü üzere, Kitanların hâkimiyet siyaseti de Çin, Uygur ve Karahanlılar arasındaki ortak çıkar ilişkisinde gelişme göstermiştir. Özkan İzgi (1977, s. 4-16) de Kitanlar, Uygurlar ve Gazneliler arasındaki ticarî ve kültürel ilişkileri, yine ortak çıkar ilişkisi bağlamında değerlendirmektedir.

Bu esnada Moğolistan bozkırlarında şiddetli kabile savaşları yaşanıyor, babası Yesügey'in ölümünden sonra tüm siyasi gücünü kaybeden Borciginlerin Kıyat kabilesi, bu kez Temuçin adında bir gencin tutkusu ile toparlanma çabası gösteriyordu. Bu kez, Çin ile kurulacak ortaklık ilişkisinin aktörleri Çin, Moğollar, Tatarlar, Cürçenler ve Karahitaylardı. Fakat ilişki ağı kısa sürede genişleyerek Hıristiyan ve İslam dünyasını da kapsayacaktı.

2. Cengiz Han ve Büyük Moğol İmparatorluğu'nun Genişleme Siyaseti

Moğolların dünya hâkimiyeti, zulüm görenlerle, fayda görenlerin bakış açılarına istinaden, iki farklı eğilimde kayda geçmiştir. Fakat zulüm görmelerine rağmen, içinde yaşadıkları toplumun ve idarecilerin zaafını, bu tarihsel olgunun sebebi olarak gösterenler de olmuştur. Nitekim İbnü'l-Esir (1982, XII, s. 358), bunu dünya tarihinin gördüğü en büyük felaket olarak nitelerken; Cüzcanî (2016, s. 56) ve Karşî (Yılmaz, 2021, s. 293) gibi yazarlarca, İslam toplumlarının aczi ve çözülmesi nedeniyle, bizzat Allah'ın cezası olarak değerlendirilmiştir. Fakat insanların zulmünün ve hatalarının acıklı sonuçlarını anlatmak, tarihçilerin yegâne görevi değildir. "Osmanlı Türklerinin 15. yüzyılda Avrupa içlerinde ne işi vardı?" ya da "Avrupalıları Ümit Burnu'nu keşfe zorlayan neydi?" sorularını cevaplamak ve şayet insanlığın büyük gelişimini irdelemek istiyorsak, Moğol fetihlerinin çok yönlü sebeplerini ve sonuçlarını ortaya koymamız gerekir (Vernadsky, 2015, s. 14-15; Rossabi, 2015, s. 1).

1206 yılından sonra Cengiz Han'ın yerleşik komşularına saldırı hazırlıklarına başlamasında şaşırtıcı bir şey yoktur. Yeni kurulan göçebe bir imparatorluk için doğal yol haritası, dışarıya yönelmektir. Bu hareket tarzı, göçebe ekonomisini yerleşik komşulardan elde edilen zenginliklerle

tamamlıyor, liderin taraftarlarını ödüllendirmesine ve böylece konumunu sağlamlaştırmasına olanak veriyor; taraftarların enerjisini iç çekişmelerden çekerek dış hedeflere yönlendiriyordu. Zira Türk ve Moğol devletlerinde dış dünya ile yapılacak her savaş, ganimet anlamına geliyordu ve kurulmakta olan devletin bütünlüğü, öncelikle bu ganimetin sürekliliğine ve uygun şekilde dağıtımına bağlıydı (Erkoç, 2015, s. 20).

Bu anlamda ilk hedef, duygusal ve kadim geri planıyla Çin'di (Biran, 2007, s. 73-74). Fakat Moğolların önündeki küçük engelin, İpek Yolu ticaretinin önemli bir bölümünü ellerinde tutan Cürçenler ve Tangutların ortadan kaldırılması gerekiyordu. Zira bu iki topluluk, Cengiz Han'ın Moğolistan bütünlüğünü sağlamak adına verdiği mücadelede, kadim düşman Tatarlar ile dirsek temasında bulunurken, Moğolistan'dan kaçan mültecilere de hamilik yapmışlardı. 1209 yılında elde edilen Tangut başarısının (Grousset, 2015, s. 258) ardından geri çekilen Moğollar için ilk hedef fetih değildi; fakat 1215 yılında (Howorth, 1880, s. 71) Cürçenlere vurulan darbenin ardından Cengiz Han, ünlü generali Mukali'yi Çin'de bırakıp, yönünü batıya çevirmişti (Anonim, 1986, s. 169-173; Cahun, 2016, s. 168). Bu da Çin için fetih hareketliliğinin başlaması anlamına geliyordu (Biran, 2007, s. 75-79).

2.1. Çin Hâkimiyeti

Moğolların ekonomisi hassastı; kuraklığın, sert kışların ve salgın hayvan hastalıklarının sürekli tehdidi altındaydı. Bu yüzden tarım toplumlarıyla, özellikle de Çin'le ticaret yapmak zorunluluktuktu. Cengiz Han henüz batı istikametinde seferlere başlamadan önce, Müslüman tüccarlar başta olmak üzere, dış dünya ile temas halindeydi (Raşid-ad-Din, 1952, I/I, s. 187; Ebü'l-Ferec, 2011, s. 7). Üstelik Moğol aristokrasisi, Uygurlar ve Müslüman tüccarlar ile olan ilişkileri, ortaklık (ortoqh) adı verilen büyük şirketler vasıtasıyla da yürütüyorlardı (Endicott-West, 1989, s. 127; Togan, 1984, s. 71-89).

Moğolların Cengiz Han zamanında yerleşmeye başladıkları Kuzey Çin'deki kesin hâkimiyetleri Ögedey dönemine (1234) rastlar. Esasen Kuzey Çin, son 300 yıldır yabancı topluluklarca yönetilmişti ve uzun süreli mülteci akınlarıyla, Çin kültür çatısı altında burası kozmopolit bir bölgeye dönüşmüştü. Ticari faaliyetler ise Uygurlar, bazı Moğol kabileleri ve Çinliler aracılığıyla sürdürülüyordu. Fakat Ögedey devrinde bölgeye yerleştirilen Moğollar da dâhil olmak üzere yerli halkların, geleneksel Moğol aristokrasisi tarafından şuursuzca sömürülmesi, dahası buradaki tarım alanlarının, hayvan otlatmak üzere meralara dönüştürülmek istenmesi önemli bir politik krize neden olmuştu. Ögedey'in Kitan asıllı Çinlileşmiş danışmanı

Yeh-lü Çu-tsai buna engel olmak adına, bölgenin yeni bir vergi sistemiyle idare edilmesi için büyük çaba sarf etmişti. Ögedey'in 1241 yılında ölmesi, hanedanın çökmesinin ilk basamağıydı (Rossabi, 2015, s. 17). Dul eşi Töregene'nin naibeliği (1241-1246) esnasında Kuzey Çin'de ağır vergiler altında ezilen halk isyan etmişti. Ögedey devrinde bastırılmaya çalışılan geleneksel Moğol aristokrasisi, Töregene ve 1246'da tahta geçen oğlu Güyük devrinde saldırgan sömürü politikasını yeniden uygulama fırsatı bulmuştu. Bu esnada, batı seferleri sırasında Altın Ordu Hanı Batu ile araları açılan Güyük'ün planladığı suikast girişimini Batu'ya haber veren Tuluy'un dul eşi Sorkoktani, Moğol İmparatorluğu'nun geleceğini, oğulları lehine belirleme imkânı bulmuştu. Bu durum, Moğolların Çin hâkimiyetini de başka bir boyuta taşımıştı (Rossabi, 2015, s. 18-19).

Sorkoktani'nin oğlu Mengü, 1251 yılında gücü eline almış olsa da rakipleri iddialarından vazgeçmiş değillerdi. Cengiz Han'ın diğer iki oğlu Çağatay ve Ögedey'in çocukları, kurultay Moğol anavatanında değil de Türkistan'da toplandığı için, Mengü'nün kağanlığını kabul etmemişlerdi. Güyük'ün dul eşi Oğul Kaymış ise Mengü'yü devirmek için Çağatay'ın oğlu Böri'ye yardım etmiş; fakat Mengü'nün erken müdahalesiyle bunlar da bertaraf edilmişlerdi. Bu işte parmağı olan komutanlar idam edilirken, diğerlerinin ağzına, ölene kadar taş doldurulmuştu (Boyle, 1971, s. 213).

Kubilay'ın Kuzey Çin hâkimiyetinin ardından başlattığı, yerleşik hayatla bütünleşme siyaseti, Mengü'nün ve esasen geleneksel Moğol aristokrasisinin tepkisini çekmişti. Nitekim Mengü'nün ölümünün ardından başlayan taht kavgaları da bu çerçevede şekilleniyordu. Küçük kardeş Arık Buka, Kubilay'ın politikalarını beğenmeyenlerce desteklenirken; batıda hâkimiyet alanını genişletmeye çalışan ve yerleşik dünya ile eklemlenmeye gayret eden Hülegü, Kubilay'ı destekliyordu (Rossabi, 2015, s. 32-45). Bu esnada, Songların hâkimiyetindeki Güney Çin'de de işler bütünüyle yolunda değildi. Devlet, önceki Çin hanedanlarının da başına gelen zorluklarla yüzleşiyordu. Ciddi malî sıkıntılar su yüzüne çıkmıştı. Büyük toprak sahipleri, köylüyü aldatarak, zorbalıkla ya da iş bitiricilikle geniş alanlara sahip olmuşlardı. Bunların çoğu aynı zamanda üst düzey devlet memuruydu ya da bir memurla akrabaydı. Her durumda vergi muafiyetine sahiplerdi. Vergi gelirleri azalırken; ordu masraflarını karşılayamayan yönetim, az gelirli halktan daha fazla vergi toplama yolunu seçmişti (Rossabi, 2015, s. 78). 1276 yılında, Kubilay'ın Türk kökenli komutanı Bayan yönetimindeki Moğol orduları Güney Çin'i tamamen ele geçirdiklerinde, Song ailesine saygıda kusur edilmemişti. Eski devlet memurlarına ve halka karşı da cömert ve müşfik davranılmıştı. Taocu, Konfüçyüsçü ve Budistler arasındaki çatışmada da taraf olmayarak, eşit ve ılımlı bir yaklaşım sergilenmişti. Kubilay, savaşın harap ettiği toprakların imarına ve ekonomik

istikrarın sağlanmasına yönelik önemli kararlar almıştı. Yarattığı itibar ve şöhreti Hint Okyanus'u kıyısına ulaştığında, kendisiyle işbirliği yapmak isteyen ticaret kartelleri adeta sıraya girmişlerdi. Kısacası, Çin zaten Kubilay'ı bekliyordu. Kubilay'ın büyük gayretiyle kurulan Yüan Hanedanlığı, Çin ile öylesine bütünleşmişti ki, yerine kurulacak olan Ming Hanedanının banisi Yuanzhang bile kendisini Yüan Hanedanlığının halefi olarak görüyordu (Rossabi, 2015, s. 88-91; Buell, 2022, s. 458-467).

2.2. Kıpçak ve Rus Hâkimiyeti

“Berke Han'ın ölümünden (1266) sonra Nogay'ın çıkardığı iç savaş sırasında Moğol boyunduruğundan kurtulmak hiç de zor değildi. Ne var ki Rus knezleri bunu yapacaklarına, kimisi Orda'ya, kimisi Nogay'a giderek, birbirlerine karşı yardım istemişlerdi.” Gumilev'e (2013, s. 204) ait bu ifade bile, Moğolların Ruslar üzerindeki hâkimiyetine dair ipuçları sunar.

1224 Kalha Nehri Savaşı'nın ardından yayımlanan bazı Rus kroniklerinde, Moğolların, Kıpçak bozkırları ve Güney Rusya'yı işgallerine dair anlatım üslubunun, İslâm tarihçilerinin tarzını andırıyor olması şaşırtıcı değildir. Nitekim bu kayıtlarda da, bir öz eleştiri bulunmakla birlikte, kendi içlerindeki çatışma ortamının ve birlikten uzak olmanın sonucu olarak, bizzat Tanrı tarafından cezalandırıldıkları anlatılmaktadır (Özcan, 2017, s. 50). Henry Howorth (1880, s. I: X)' da Moğolların dünya hâkimiyetini benzer ifadelerle özetler:

Moğollar, tatbik ettikleri katı usullerle, istilaya maruz kalan yozlaşmış toplumlara yeniden hayat verdiler. Bu kavimlerin refahı, kof ve gösterişe yönelikti. İhtişamları büyük ölçüde sadece yüzeydeki bir pırıltıydı ve hastalıklı vücudun acı bir ilaca ihtiyacı vardı; yaklaşmakta olan nüzul ancak bolca hacamat yapılarak önlenebilirdi. Ahlâken sükut etmiş olan şehirlere tuz ekilmeliydi ve sakinlerine, saf kalmış çölden gelen güçlü kandan bol miktarda aşı yapılmalıydı.

Nasıl ki Harzemşahlar Devleti'nin yıkılmasıyla sonuçlanacak olan Moğol saldırılarının temel nedeni ticaret yollarına hâkim olmaksızın; Kıpçak bozkırlarına ve Rusya⁶ bölgesine yapılacak akınların da temel gerekçesi ticaret ve ekonomik refahtı. İpek Yolu kadar güçlü bir akışı olmasa da, İdil-Bulgar topraklarından başlayıp, Çin'e ulaşan Kürk Yolu'na hâkimiyet, Moğolların rasyonel güdülerindendi (Vernadsky, 2015, s. 83). Ayrıca bu yol, Kırım ile de bağlantı kuruyordu ki, burası Avrupa ile yapılan ticaretin en büyük limanlarındandı. Tüm bu yolların hâkimiyeti büyük oranda Kuman-Kıpçakların elindeydi. Bölgedeki gıda ve benzeri üretimin çeşitliliğine dair detaylı ve canlı

⁶ Bu adlandırma, günümüz Rusya topraklarını bütünüyle ifade etmeyip, Rus, Alan, Fin-Ugor, Kıpçak kavimlerinin karışık halde yaşadıkları bölgeyi ifade etmektedir (Kafalı, 1971, s. 182).

tasvirler de Rubruk (2010, s. 122) tarafından sunulmuştur. Nitekim Moğolların Kırım ve Suğdak'ın zenginliklerini yağmalamaları da boşuna değildi (Ayan, 2009, s. 122). 12. yüzyıla gelindiğinde, kendi içlerindeki çatışmalara rağmen yayılma siyaseti gütmeye başlayan Rus knezliklerinin de ticaret yollarında söz sahibi olmaya başladıkları görülür (Türkkaya, 1968, s. 234).

Ruslar, Moğolların arifesinde, uzun süre Alman Töton Şövalyelerinin saldırılarına maruz kalmışlardı. Üstelik bu saldırılar, etnik ve dinî bir baskı da oluşturuyordu. Esasen bu saldırılar, Moğolların bölgeye ulaştıkları yıllarda da devam etti. İki düşman arasına sıkışan Ruslar, her ne kadar destansı savunma⁷ savaşları verdilerse (Yakubovskiy, 2000, s. VII) de, en azından din değiştirmek zorunda kalmadıkları Moğollara teslim olmayı, görece daha zararsız saydılar (Vernadsky, 2015, s. 9).

Bölge ticaretinde hâkimiyet kurmak isteyen Kıpçak-Kuman kabileleri ile Rus knezleri arasında başlayan mücadele, zaman zaman dostluk anlaşmalarına dönüşüyor; bunu fırsata çevirmek isteyen Kıpçaklar ise knezlikler arasındaki çatışmalarda tarafgir bir tutum sergiliyorlardı (Yakubovskiy, 2000, s. 10). Onların bu tutumu, Moğol işgalleri sırasında da belirmişti. Gerek Ruslar gerekse de Moğollar, etnik bir bağ kurmak yöntemiyle Kıpçakları kullanmak istiyorlardı. Moğol ilerleyişi bu noktada da ortak çıkarlar ağı ile yoluna devam ediyordu. Öyle ki günümüz Kazaklarının ataları olan Brodnikler de Moğollara yardım etmeyi tercih etmişlerdi. Bozkırın sulak bölgelerini Kıpçaklara terk ederek Don sahillerine çekilmek zorunda kalan Brodnikler'in geri dönüşleri için, bu iyi bir fırsattı (Gumilev, 2013, s. 154).

Kıpçak, Alan ve Rus prensliklerinin birer birer boyun eğdirildiği Moğol hâkimiyetinde, göçebeler ile yerleşik halkın ortak çıkarlar etrafında bulunduğu en başarılı idari yapı oluşturmaya hazırды. Rus prensliklerine kendi içinde hüküm sürme hakkı tanındığı gibi, bunlar yarlıklarla resmîyet kazanmıştı. Vladimir (daha sonra Moskova) prensliği ise diğerleri arasında en büyük prenslik olarak tanınmıştı. Böylece Rus toprakları, asker temini ve vergi gelirlerini toplamak için gönderilen baskak ve darugaların denetimindeki vassallıklara dönüşmüştü (Kamalov, 2009, s. 78). Modern Rusya'nın temellerini atacak olan Moskova prensliği ile kurulan ilişkiler, prensin (Yuriy), Özbek Han'ın kız kardeşi ile evlenmesine kadar ilerledi (Kamalov, 2009, s. 91-92). Fakat bu ortaklık, tezat bir şekilde Altın Ordu'nun çöküşünü ve Modern Rusya'nın yükselişini beraberinde getirecekti (Yakubovskiy, 2000, s. X).

⁷ Rusların, Moğollara karşı verdikleri kahramanca savaşlar, Moğol hanlarınca da takdir edilmişti (Bi, 2011, s. 694-695).

İktisadî bakımdan Altın Ordu Devleti, göçebeler ve yerleşik halkın bir arada yaşamının karakteristik görüntüsüydü. Güney Rusya ile Kuzey Kafkasya'nın geniş bozkırları, Moğollarla Türklere at ve sığır sürüleri için muazzam otlaklar sunuyordu. Diğer taraftan bölgenin bozkırların kıyısındaki bazı yörelerinde ziraat da yapılıyordu. Orta Volga-Kama bölgesindeki Bulgar ülkesi de hayli verimliydi. Orta ve Doğu Rusya'nın güney prenslikleri, özellikle de Riazan tam anlamıyla tahıl ambarıydı. Çok gelişmiş zanaat, sanayi ve ticaret merkezi olarak Saray⁸ ve diğer büyük şehirler, göçebelikle yerleşik medeniyet arasındaki teması sağlıyorlardı. Bu şehirler aynı zamanda, cami ve kiliselerin yan yana inşa edildiği, çeşitli etnik, içtimâî ve dinî zümrelerin iç içe yaşadıkları kozmopolit yerlerdi (Vernadsky, 2015, s. 255).

Uluslararası ticaret, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun olduğu gibi Altın Ordu'nun da temel dayanaklarından biriydi. Altın Ordu hanları, özellikle de Mengü Temür, Novgorod, Kırım ve Azak yöresindeki İtalyan kolonilerinin ticaretini desteklemek adına önemli hamleler yapmıştı. Haleflerinin serbest ticaret siyaseti de Batı ile Rus ticaretini geliştirmişti. Novgorod'un Hansa Birliği⁹ ile canlı ve kârlı bir ticareti vardı. Moskova ve Tver prenslikleri, Novgorod ve Pskov'la olduğu kadar, Litvanya ve Lehistan'la, ayrıca onların vasıtasıyla Bohemya ve Almanya ile ticaret yapıyordu (Vernadsky, 2015, s. 408-409). Bu arada, Moğol hanları nezdinde –özellikle de Batu ve Berke dönemlerinde- Müslüman tüccarların özel bir destek gördüğünden de bahsetmek gerekir (Cüzcânî, 2016, s. 136-137). Nitekim Kafkasya ve Azerbaycan üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen Hülegü, Berke adına Tebriz'de ticaretle uğraşan tüccarların (ortaklar)¹⁰ öldürülmesi emrini vermişti (Vassâf, 1346, s. 27).

Birlikten uzak olmanın bedelini uzun yıllar Moğol hâkimiyetinde kalarak ağır vergiler altında ezilmekle ödeyen Ruslar, Altın Ordu Devleti'nin iç karışıklıklar yoluyla çözülmesini beklemek zorunda kalmışlardı. Cengiz soyundan olmayan Mamay'ın (1360-1380) başarısız Rusya seferleri sayesinde, Moğollardan tamamen kurtulabileceklerine inanan Ruslar, bu kez geçmişten ders çıkararak nihai hedefe emin adımlarla yürümeye başlamışlardı (Kemaloğlu, 2015, s. 97). Tıpkı Mamay gibi, Altın Ordu Devleti'ni kukla hanlar vasıtasıyla yönetmeye çalışan Edige (1391-1419)

⁸ “Batu, İtil'deki bir yere Saray adında bir şehir kurdu...” (Cüveynî, 1988, I, s. 279).

⁹ Ticaretle uğraşan serbest Alman liman şehirlerinin teşkil ettikleri birliktir.

¹⁰ “Ortaklık” müessesesi, Cengiz Han devrinden beri hemen bütün Moğol hanlıklarında etkin şekilde desteklenmiş olmakla birlikte, göçebe dünyanın yerleşik medeniyetlerle olan ortak çıkar ilişkisine işaret etmektedir. Kaşgarlı Mahmut (Genç, 1997, s. 303), kelimeyi bir atasözü içinde kullandığına göre, bu müessesenin Moğollardan önce de var olduğu söylenebilir.

de yaptığı sonuçsuz akınlar nedeniyle Rusların cesaretlenmesine vesile olmuşlardı (Yakubovskiy, 2000, s. 198-199).

Moğol-Rus ilişkilerinin politik anlamda en belirgin özelliği, Rusların iç siyasette büyük oranda bir Moğol baskısı hissetmemeleriydi. Öyle ki, modern Rusya'nın temelleri dahi, yerel güçlerin hesaplaştığı Moğol hâkimiyetinde atılmıştı. Moğollar ile Rus prenslerinin uyumlu birlikteliği sayesinde, zanaat ve ticaretle uğraşan şehir ahalisinin, kurallı bir idarî yapı etrafında kenetlenmesi sağlanırken; bu durum, prensliklere, zaman içinde güç ve kudretlerini pekiştirme fırsatı sunmuştu. Bu, bazen bizzat Moğol hanlarının eliyle de oluyordu. Nitekim Toktamış Han 1392 yılında, yardımı karşılığında Moskova prensliğinin, Novgorod prensliğini ilhak etmesine izin vermişti (Vernadsky, 2015, s. 416). Neticede, Moğolların Kıpçaklar, Ruslar ve diğer yerel halklar ile girdikleri ortak çıkarlar ilişkisi, Altın Orda Devleti'nin hem kuruluşunda hem de yıkılmasında birincil etkenler arasında yer almıştır.

2.3. Türkistan, İran, Orta Doğu ve Anadolu Hâkimiyeti

Moğolların Türkistan ve Orta Doğu hâkimiyetinde, göçebe ve yerleşikler arasındaki ortak çıkar ilişkisinin temel güdüsü olan iktisadî kaygılara ilaveten inanç faktörünün de devreye girdiği görülür. Bu bağlamda, Moğolların bölgeye girişleri hakkında İslâm tarihçilerinin iki farklı görüş eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, muazzam Türk İslâm medeniyetinin, talandan başka amacı olmayan müstevlilerce ağır bir yara aldığı ve istilâ esnasında büyük bir katliamın yaşandığı yönündeyken; diğeri, Moğolların arifesinde, İslâm dünyasının içinde bulunduğu ayrışma, yozlaşma ve kendi içindeki çatışma ortamının getirdiği acizlik haline yapılan vurgudur.

Harzemşahlar ve Karahitaylar'ın, etnik ve dinî hassasiyetleri öncelemeden izledikleri politikalar nedeniyle, bölgenin yerel güçleri kendi hâkimiyetlerini tesis ederken, şeklen bu devletlere bağlı görünmekteydiler. Bu yerel güçlerin dinî misyonları olduğu gibi kervan ticareti ve şehirlerdeki zanaat erbabıyla da örgütsel bağları bulunuyor ve gelirlerinin büyük kısmını da gümrük vergileri oluşturuyordu. Moğollar çağını, Türk tarihinin en önemli gelişim evreleri içinde değerlendiren Zeki Velidî Togan (1969, s. 4) da “Aslında yıkılan, şehir surları değil; gümrük duvarlarıydı.” ifadesiyle Moğollar devrini özetler gibidir.

Türkistan, Moğolistan ve Çin arasındaki ticaretin büyük kısmına sahip olan Uygurlar ise Karahitaylar ile yaşadıkları anlaşmazlıklar nedeniyle Cengiz Han'a yaklaşmayı tercih etmişlerdi (Gumilev, 2003, s. 186). Yine Karahitayların yanlış dinî politikaları, hem Müslüman hem de Hristiyan halkta bir kurtarıcı beklentisi yaratmıştı (Gömeç, 2018, s. 407). Nitekim ünlü Moğol komutanı Cebe Noyan, Kaşgar'a girdiğinde halk tarafından kahramanlar gibi karşılanmıştı (Devlet,

2010, s. 214). 1230 yılında, Kaşgar civarında doğan ve eserinde yerel ulema ile Doğu Türkistan şehirleri hakkında önemli bilgiler veren Cemâl el- Karşî, Moğol akınlarını ve hâkimiyet telakkilerini şu sözlerle ifade ediyor:

Belki de Moğollar kıyametin işaretlerindendi. Allah onlara halkı yönetme gücünü vermekle ve insanları onlara itaat ettirmekle Fars padişahlarının boyunlarını kırmak ve Urum Sezarlarının aşırı hükmünü azaltmak gücünü verdi. Karşılarına çıkan devletlerin hükümdarları onlara boyun eğdiklerinde o yerleri rahat bırakırlardı, aksi takdirde işgal ederlerdi (Yılmaz, 2021, s. 294).¹¹ Türkistan'da Çağataylıların hâkimiyeti bir hayli geç olmuş; bölge genel vali sıfatıyla Harezmi bir Türk olan Mahmut Yalavaç tarafından idare edilmişti. Daha sonraki yıllarda da idare Yalavaç ailesinin eline bırakılmış; fakat Mengü Han'ın ölümünün ardından başlayan taht mücadeleleri sırasında Kubilay'a karşı Arık Buga'yı destekleyen Algu, Çağatay ailesi adına Türkistan hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışmıştı. Bölgede sağlam bir iktidar kurmanın, Türk-İslâm toplulukları ile uyum içinde hareket etmeyi zorunlu kıldığı açıktır. Nitekim diğer Moğol hanlıklarında görüldüğü gibi, Çağatay Hanları da bu politik manevradan uzak kalamadılar. Böylece, Algu'nun yerine geçen Mübarek Şah, ilk Müslüman Çağatay Hanı olmuştu. Bu durum aynı zamanda yerleşik hayata geçişi de beraberinde getiriyordu ki, geleneksel Moğol aristokrasisinin göçebe bozkır hayatı ile eski Moğol inancına sadık hanları tahta geçirmek için faaliyetlere başlamasına neden olmuştu. Bu dönem, esasen Tuluy oğulları ile Ögedey oğullarının hesaplaşma dönemi idi ve bu hesaplaşma Çağatay oğulları ve Türkistan üzerinden yapılmaktaydı. Mücadelenin gidişatını belirleyen ise Cuçi oğulları olmuştu. Barak ile giriştiği mücadeleden galip çıkan Kaydu, Türkistan'ın büyük kısmını ele geçirerek Ögedey ailesi adına bölgeyi yönetmeye başlamıştı (Kafalı, 2005, s. 105-109). Çatışma yıllarında Moğol savaş atlarına yemlik haline gelen verimli topraklar meselesi, 1269 yılında Talas civarında toplanan kurultayın önemli gündem maddeleri arasındaydı. Grousset'e (2015, s. 337) göre bu Kurultay, göçebe Moğollar ile yerleşik halklar arasında imzalanan bir toplum sözleşmesiydi.

Daha batıda, İran ve Kafkaslarda da durum benzer nitelikteydi. Müslüman şehirlerinde, Şîî-Sünnî çatışmaları körüklenmekte, Sünnî eşraf, İsmâîlîlere karşı Moğolların desteğini umarken;

¹¹ Hristiyan ve Müslüman yazarların, eserlerinde sıkça tekrarladıkları "Moğolların, Tanrı'nın emirlerine riayet etmeyen toplumlara gönderilmiş bir ceza olduğu" ön kabulünün, Cengiz Han'ın Buhara şehrini kuşattığı esnada halka hitaben camide yaptığı konuşmaya (Cüveynî, 1988, I, s. 157) dayandığı anlaşılır ki; haleflerinin çoğu da benzer bir ifadeyi, diplomatik temaslar esnasında sıkça kullanmışlardır. Nitekim Hülâgû'nun, Memluk Sultanı Kutuz'a hitaben gönderdiği mektup, Cengiz Han'ın yaptığı konuşmanın kopyası niteliğindedir (Reşîdüddin, 2013, s. 55-56).

Ermeniler de hâkimiyet alanlarını Anadolu'ya doğru genişletme düşüncesiyle Moğolların, özellikle de İlhanlıların gücünden yararlanma düşüncesindeydiler. Gürcüler ise Moğol akınlarının en şiddetli evresini görmeye birlikte, gerek iç karışıklıklarına güçlü bir destek sağlamak, gerekse de Ermeniler gibi hâkimiyet alanlarını Doğu Anadolu yönünde genişletmek niyetiyle işbirliğine hazırlardı (Subaşı, 2015, s. 52-57). Bu işbirliği, Moğol ordusunda çok sayıda Ermeni ve Gürcü askeri bulunmasıyla da tasdik edildiği gibi; gerek İsmâîlîlerin imhası, gerekse de Bağdat kuşatması ve Ayn Calût Savaşı'nda bunların öncü birlikler arasında oldukları görülmektedir (Subaşı, 2015, s. 77-89). Nitekim Moğol komutanı Baycu Noyan ile Anadolu Selçuklu hükümdarı İzzeddin arasında yapılan Sultanönü savaşına da Ermeni Kralı Hetum'un bizzat katıldığı bilinir (İbn Bîbî, 2014, s. 576; Aksarâyî, 2000, s. 32).

Moğolların, Hilafet merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmelerinde İslâm dünyasının içine düşmüş olduğu ve büyük oranda Şîî-Sünnî çatışması şeklinde sürmekte olan siyasal iklimin etkilerinden de bahsetmek gerekir. Esasen Moğollar açısından mezhep ayrılıklarının pek bir önemi yoktu. Cüveynî (1988, III, s. 66-69)'ye göre, İsmâîlîlerin diplomatik hatası ve ikiyüzlülükleri onların sonunu getirmişti. Fakat hayatının 25 yılını İsmâîlîlere hizmet ederek geçirmiş olan Nasîruddin Tûsî'nin bazı faaliyetlerinin, Moğolların Bağdat'a girişini hızlandırdığı konusunda bugün dahi sürüp giden tartışmalar vardır. Astronomiye meraklı olan Mengü Han'ın, varlığından haberdar olduğu Tûsî'yi gözetmesi için bizzat Hülâgû'ya talimat verdiği, onun da 1256 yılındaki Alamut zaferinden sonra onu yanına alarak danışmanı yaptığı ve seferleri esnasında yıldızların hareketlerine göre neticeyi tahmin etmekte ondan faydalandığı anlaşılmaktadır (Hairî, 1968, s. 37). Tûsî her ne kadar Şîî inancına mensup olsa da İsmâîlîlerle büyük oranda fikir ayrılığı yaşamıştı. Asıl tartışma konusu ise onun, Abbasi Halifesi Musta'sım'ın veziri İbnu'l-Alkamî ile olan yazışmalarıdır. Bu mektuplarda Moğolların Bağdat'a girmesine yönelik teşvik edici ifadeler net olmasa da; Hülâgû'nun bazı danışmanları ve müneccimlerinin, Hilafet makamına ve Halife'ye verilecek bir zarar karşısında Tanrı'nın öfkeleneyeceği ve Moğolların büyük zararlar göreceği şeklindeki telkinlerine karşılık olarak Tûsî'nin ileri sürdüğü görüşlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır (Shamel, 2017, s. 156-157).

Avrupalı devletler ve Papalık ise büyük resmi görmekte gecikmekle birlikte, 1237 yılında gelen Macar papaz Julian'ın raporuyla dehşete kapılmış; fakat hemen akabinde, ortak çıkarlar etrafında buluşmak gayesiyle Moğollarla ittifak arayışına girmişlerdi (D'Ohsson, 2008, s. 203; Ligeti, 2008, s. 123). Moğollar açısından da, özellikle Hülegü'nün karşısına dikilen Memlukler ve hemen yanı başındaki amcazâdeleri olan Altın Orda Hanlığı'nın tehdidi karşısında Hristiyan dünya

aile dirsek temasına girmek kaçınılmaz olmuştu (Spuler, 1987, s. 227). Esasen, Hülegü üzerindeki etkisiyle bilinen, Hristiyan eşi Dokuz Hatun'un varlığı da bu teması kolaylaştırmıştı (Reşîdüddin, 1374, s. 678; Vardan, 1937, s. 231; Ebü'l-Ferec, 2011, s. 26). Kiragos (2018, s. 134)'a göre, Bağdat kuşatması sırasında Hristiyanların özenli bir şekilde şiddetten uzak tutulması konusunda Dokuz Hatun'un bir talimatı olmuştu.

İlhanlı Moğollarının hâkimiyet coğrafyasındaki etnik ve dinî çeşitlilik, hassasiyetle idare edilmesi gereken bir iç politika meselesiyken ve esasen Cengiz Yasalarının da bu konuda, tüm dinlere eşit mesafede olunmasına dair talimatı varken; dış politikada gelinen nokta, Hristiyanlarla işbirliğini zorunlu kılıyordu. Fakat bu işbirliğinin, Hristiyanlığa duyulan özel bir ilgiden dolayı başlamış olması pek mümkün görünmemektedir (Tural, 2017, s. 27-50). Zira Hülegü'nün emriyle, Bağdat işgalinin hemen öncesinde yaptırılan nüfus sayımı ve vergi toplama işlemleri sırasında çok sayıda Hristiyan'ın işkence gördüğü kayıtlara geçmiştir (Aknerli, 2012, s. 46).

1258 yılında Bağdat'ın düşüşü ve Hilafet makamının siyaseten sükûtu, İslâm âleminde derin bir keder yaratırken; bu durum, Hristiyan dünyası için sahiplenilmiş bir zafer anlamına geliyordu. Irak'ın peşi sıra Suriye işgalinde de, başta Ermeniler olmak üzere Doğu Hristiyanlarının etkisi büyüktü. Moğollar ancak 1260 yılında Ayn Calût'ta durdurulabilmişti ve Memluk Sultanı Kutuz, Şam'a girdiği sırada büyük bir coşkuyla karşılanırken; Moğollar ve Ermenilerle işbirliği yapan şehrin Hristiyan ve sair sakinleri şiddet görmüşlerdi (Tagrıberdi, 2013, s. 37; Muhammed, 2001, s. 19). Bu esnada büyük han Mengü ölmüş, aynı zamanda kuzeyde Altın Orda Hanlığının baskısı artmıştı. Bu nedenle İlhanlılar için ittifak arayışının sınırları genişletilmeliydi.

1265 yılına gelindiğinde, Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı destek arayışında olan Bizans İmparatoru Mihail Paleologos'un, kızı Despina'yı, Hülegü'nün halefi Abaka¹² ile evlendirdiği görülür. Fakat bu evlilik de beklenen bağlılığı sağlayamamıştı. Abaka'dan sonra yerine geçen Tekudar, Ahmet adını alarak Müslüman olmuş ve bu sayede Memlukler ile arayı düzeltmeyi ummuştu. Altın Orda Devleti ile de ılımlı bir politika yürüten Ahmet Tekudar, geleneksel Moğol aristokrasisi ile ters düşmüş ve bunun bedelini canıyla ödemişti (Ebü'l-Ferec, 2011, s. 59).

Amcasını öldürerek başa geçen Argun döneminde ise Avrupa ile bozulan ilişkilerin tamirine çalışılmış; Rabban Sauma adlı Nesturi Hristiyan elçi Cenevizliler, Papa, Fransa ve İngiltere

¹² Korykoslu Hayton (2015, s. 121), Abaka'nın Hristiyanlığa karşı ilgisiz olduğunu ve putperest olarak öldüğünü ifade eder.

krallarıyla görüşmek ve işbirliği sağlamak amacıyla Avrupa'ya gönderilmişti. Fakat bu temaslar da, küçük çaplı ticarî etkinlikler dışında beklenen desteği sağlamamıştı (Fallmerayer, 2011, s. 295).

Yapacağı reformlar öncesinde iktidarını perçinlemek adına, yerel itikat önderlerine- ki bunlar genelde Hristiyanlardı- karşı sert bir tutum sergileyen Gazan Han, reform hareketlerine başladığında, geleneksel Moğol politikası olan ve tüm dinlere karşı ılımlı olma eğilimine geri dönmüştü (Şahin, 2010, s. 49). Mahalli idarelerle ilişkiler de benzer şekilde sürüyordu. Henüz Hülegü'nün bölgeyi yeni ele geçirdiği yıllarda, birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi veren mahallî güçlerin kimi doğrudan Moğol hâkimiyetini tanımış, kimiye kısa süreli direnişin ardından bu hâkimiyeti tanımak zorunda kalmıştı (Özgüdenli, 2009, s. 174-189).

Moğolların Anadolu hâkimiyeti de esasen karşılıklı ortak çıkarların siyaseten neticesi halinde cereyan ediyordu. 1243 Köseadağ mağlubiyetinden sonra Anadolu Selçukluları arasında başlayan politik manevralar, Moğolların hâkimiyetini destekler nitelikteydi ve esasen hanedan içi siyasi hesaplaşmalar ve tasfiye hareketleri Anadolu Selçuklu Devleti'nin çözülmesini hızlandırıyordu (Erkoç, 2015, s. 27). Nitekim 1246 yılında tahta oturan İzzettin Keykavus, kardeşi Rükneddin Kılıçarslan'ı aman dilemek amacıyla Mengü Han'a göndermiş; fakat Mengü Han'ın yanına varan Rükneddin, kardeşinin aleyhine ifadeler kullandığı gibi, tahtı ele geçirmek için Moğolların desteğini talep etmişti (Cûzcânî, 2015, s. 101). Anadolu'daki güç dengelerini lehine kullanmayı bilen İlhanlılar, Selçuklu hanedan üyelerini ikiye ve hatta üçe bölerek görevlendirmeyi düşünmüşlerdi (Erdem, 1995, s. 445). Zira Anadolu Selçuklu Devleti'nin çözülme ve dağılma evresinde de Moğol hâkimiyetinin bölgedeki görünümü, İlhanlı merkezinden gönderilen genel valilerin Selçuklular, yerel beylikler ve Moğollar arasındaki çıkarlarına göre belirleniyordu (Geyikoğlu, 2014, s. 95-112).

Gazan Han, kendisinden önce Anadolu başta olmak üzere tüm İlhanlı bölgelerinde ticaretin gelişmesi ve vergilerin düzenli toplanması adına tek tip para basılması emrini vermişti. Bu esasen yerleşik dünyanın göçebe hükümdarlarından talebine verilen bir cevaptı. Zira bu dönemde İran, Azerbaycan ve Anadolu'da şehir hayatını ve tarımsal faaliyetleri desteklemeye yönelik önlemler alınmıştı. Çiftçilere bedava tarım aletleri ve tohum dağılırken, iktisadî hayatın canlanması adına şehirlerdeki imar faaliyetlerine hız verilmişti (Erdem, 2003, s. 58-59).

Moğolların, Anadolu'da tesis etmeye çalıştığı düzende, zengin aileler ve ticaret erbabıyla yakın ilişkiler içinde oldukları görülür. 1255 yılında Konya'da bulunan Rubruk, Anadolu'daki ticari faaliyetlerde Venedikli tüccarların Moğollarla ve Selçuklularla kurdukları yakın ilişkiden hayretle bahsetmektedir (Ayan, 2001, s. 140). Cenevizlilerin Akdeniz üzerinden başlayan ticaret

güzergâhı da Sivas üzerinden Tebriz'e kadar uzanıyordu (Togan, 1931, s. 16). Moğolların Anadolu'dan sorumlu komutanı Baycu Noyan'ın sürekli artan maddi taleplerine yanıt vermekte güçlük çeken Selçuklu idaresi, ticaretle uğraşan ve güçlenen emirlerden maddi yardım alacak duruma düşmüştü ki onlar da bu yardımı karşılıksız yapmamışlardı. Bazen büyük bir ili tamamen ikta olarak aldıkları bile görülmüştü (Erdem, 1996, s. 450). Böylece Moğollara yanaşan bir Selçuklu hizmet aristokrasisi oluşmuştu (Göksu, 2009, s. 149).

Bir adım ötesindeyse, Moğol şiddetinden bunalmış ve ruhsal baskıyı üstünden atmak amacıyla birtakım tarikat ve benzeri örgütlenmeler içine giren bazı kitlelerin, Moğol antipatisinden sıyrılarak durumu kabullenmenin yanı sıra, Moğollarla yakın ilişkiler dahi kurmaya başladıkları görülür (Ocak, 2006, s. 433). Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin etrafında şekillenen Mevlevilik ile Moğollar arasında uyumlu bir ilişkinin yürütülmekteydi. II. İzzeddin Keykavus ile Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın da bu tarikata meyilli oldukları anlaşılmaktadır (Taneri, 1977, s. 27). Moğol akınlarının en şiddetli olduğu dönemde Türkistan civarından kaçarak Anadolu'ya yerleşmiş olan Türkmenlerin, Babaîlik, Kalenderîlik ve Bektaşîlik gibi, etrafında toplandıkları itikadî yapıların, İlhanlılarca bizzat destek görmüş olması (Erdem, 1995, s. 432-433) çelişkili gibi görünse de, bunu Moğolların dış dünya ile temaslarındaki alışlagelmiş ortak çıkarlar politikası olarak yorumlamak gerekir. Ve yine çelişkili gibi görünse de Moğollar yerleşik dünya ile temasları oranında büyüyorlar; büyüdükleri oranda da çözülüyorlardı.

Sonuç

Yaşam alanları (ekolojik niş), yerleşik uygarlık birikimi yapmaya müsait olmayan Moğolları dışa bağımlı bir toplum olarak hayat sürmeye zorlamış; yüzlerce yıllık etnogenez sürecin sonunda Cengiz Han ile yakaladıkları tutku ve enerji sayesinde patlama noktasına getirmişti. XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han liderliğinde bir araya gelen göçebe Moğollar, Moğolistan bozkırlarından taşmaya başladıklarında hem kendileri gibi yaşayan göçebe halkları, hem de yerleşik toplumları denetim altına almaya çalıştılar. Fakat Çağdaş dünyanın gerisinde kaldıklarından bütünüyle bu denetimi sağlayacak kültürel ve idari donanıma sahip değillerdi. Bu noktada, eksikleri giderebilecek ve onlara yol gösterecek tüm argümanları kullanmaya hazırlardı.

Çin'den kovulmuş medenî Kitanlar, Kitan kökenli Karahitaylar ile sorun yaşayan Uygurlar, Türkistan bölgesinde İran kültürü altında yetişmiş ve ticari faaliyetlerle zenginleşmiş Müslüman aileler, ortak çıkarlarına uygun olarak Moğolların hizmetine girmeye hazırlardı. Kuzey Çin'de Moğollarla birlikte hareket etmeye hazır kozmopolit bir nüfus da zaten mevcuttu. Batı'dan gelen

dinî baskılar ve kendi aralarındaki iktidar savaşlarında sürekli sorun çıkararak Kuman-Kıpçaklara karşı Moğol gücünü arkasına almak isteyen ve Modern Rusya'nın temellerini atmak üzere olan Rus knezlikleri de bu ortak çıkarlar ilişkisine hazırlardı. Üstelik Moğolların önünde, tabanda mezhep çatışmalarıyla ayrılmış bir Ön Asya, kibrini, Bağdat Halifesine karşı kontrol altında tutamayan bir Türk İslam devleti ve hükümdarı bulunuyordu. Daha da batıda ise Müslümanları Anadolu'dan çıkarmak ve Kudüs'ü yeniden ele geçirmek isteyen bir Avrupa ve tüm bu politik kaygılardan ziyade, büyük ticaret şirketlerinin Avrupa ve Çin arasında gidip gelen kervanları için harcadığı yüksek gümrük duvarları vardı. Bu açıdan bakıldığında, Moğolların gelişi, mevcut düzeni yıkacağı gibi, arzulanan yeni düzen için de bir umut olacaktı. Nitekim Moğollar bu konjonktürü değerlendirmeyi bildiler. Süreç ise göçebelerin yerleşik dünya ile ortak çıkarlar ilişkisi şeklinde gelişti.

Kaynaklar

- Aknerli Grigor (2012). *Okçu Milletinin Tarihi*. (Çev. H. D. Andreasyan). Yeditepe Yayınları.
- Aksarayî, Kerimüddîn Mahmud (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (Çev. M. Öztürk). TTK Yayınları.
- Anonim (1986). *Moğolların Gizli Tarihi*. (Çev. A. Temir). TTK Basımevi.
- Aristov, N. A. (2014). *Türk Halklarının Etnik Yapısı*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.
- Ata Melik Cüveynî (1988). *Tarih-i Cihan Güşâ, I,II, III*. (Çev. M. Öztürk). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Avirmed, E. (2011). *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasî ve Kültürel Durumları* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Avirmed, E. (2012). Juan-Juanların Çöküşü ve Dağılışı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(4), 240-245.
- Ayan, E. (2009). Selçuklu-Kıpçak İlişkileri. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 105-127.
- Barthold, V. V. (2010). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.
- Barthold, V. V. (2015). *Orta Asya Türk Tarihi*. Divan Kitap.
- Batsuren, B. (2003). *Mongoliin Ertnei Ulsuudiin Nutag Devsger*. Ulaanbaatar.
- Bi. M. (2011) *Kafkas Tarihi II*. Berikan Yayınları.

- Bichurin, N. (1950). Collection of Information on the Peoples who Inhabited Central Asia in Ancient Times. *Sobraniye Svedeniy -o-narodakh v Sredniy. Azii v Drevniya*.
- Biran, M. (2007). *Cengiz Han*. (Çev. A. F. Yıldırım). Vakıfbank Yayınları.
- Boyle, J. A. (1971). *The successors of Genghis Khan*. Columbia University Press.
- Bretschneider, E. (1967). *Mediaeval Researches from Eastern Sources I*. London.
- Buell, P. D. (2022). Maritime Silk Route: the Mongols and the Indian Ocean. Timothy May & Michael Hope (Ed.) *The Mongol World* içinde (s. 458-467). New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. (Çev. M. Koç). Selenge Yayınları.
- Dalai, Ç. (1996). *Khamag Mongol Uls*. Shuh Erdem Kompani.
- Devlet, N. (2010). *Asya Fatihî: Cengiz Han*. Başlık Yayınları.
- Djamal al- Karşi (2005). *Al-Mulhakat bi's- Surah*. (Çev. Ş. H. Vohidova ve B. B. Aminova). Dayk Press.
- Di Cosmo, N. (2022). *Antik Çin ve Düşmanları*. (Çev. G. Yavuzcan). Kronik Kitap.
- D'Ohsson, A. K. (2008). *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*. (Çev. B. Apaydın). Nesnel Yayınları.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. (Çev. N. Uluğtuğ). TTK Yayınları.
- Eberhard, W. (2007). *Çin Tarihi*. TTK Yayınları.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri. (2011). *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*. (Çev. Ş. Yaltkaya). TTK Yayınları.
- El-Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc (2015). *Tabakât-ı Nâsirî-Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârzemşâhlar*. (Çev. E. Göksu). TTK Yayınları.
- El-Cûzcânî, Minhac-ı Sirac (2016). *Tabakât-ı Nâsirî-Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*. M. Uyar (Çev.), Ötüken Yayınları.
- El- Esir, İzzeddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (1982). *El-Kâmil fi't-Tarih XII*. Beyrut.
- Endicott West, E. (1989). Merchant Associations in Yüan China: The 'Ortoy', *Asia Major*, 2(2), 127-154.
- Erdem, İ. (1995). *Türkiye Selçukluları İlhanlı İlişkileri (1258-1308)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Erdem, İ. (2003). Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), 49-65.

Erkoç, H. İ. (2015). *General Li Jing'in Askerî Düşüncesi ve Doğu Göktürk Kağanlığı'nın Çöküşü* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Fallmerayer, J. P. (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*. (Çev. A. C. Eren). TTK Yayınları.

Franke, H. (2017). Kitan ve Cürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri (D. Sinor, Ed.), *Erken İç Asya Tarihi* içinde (s. 537-569). İletişim Yayınları.

Genceli Kiragos (2018). *Moğol İstilasası (1220-1265)*. (Çev. F. Hacısalihoglu ve İ. Aslan). Post Yayın.

Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. TKAE Yayınları.

Geyikoğlu, H. (2014). Moğollar'ın Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, 95-112.

Golden, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. O. Karatay). Karam Yayınları.

Gökalp, C. (1973). *Çin Kaynaklarına Göre Shih-wei Kabileleri: Proto-Moğollar Üzerine Bir Etüd Denemesi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Gökalp, C. (1973). *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolstanda Kabileler*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Göksu, E. (2009). Türkiye Selçuklularında İktâ'. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 137-154.

Gömeç, S. (2018). Çingiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soy ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri. *Bellekten*, 82(294), 407-481.

Grousset, R. (2015). *Stepler İmparatorluğu*. (Çev. H. İnalcık). TTK Yayınları.

Gumilev, L. N. (2003). *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.

Gumilev, L. N. (2004). *Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşü*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.

Gumilev, L. N. (2007). *Eski Türkler*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.

Gumilev, L. N. (2013). *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.

Hairî, A. (1968). *Nasir al-Din al-Tûsî: His Supposed Political Role in the Mongol Invasion of Baghdad*. McGill University.

- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar-Erken Dönemden 21. Yüzyıla*. (Çev. K. Acar). İletişim Yayınları.
- Howorth, H. H. (1880). *History of the Mongols*. Longmans.
- İbn Bibî (2014). *El-Evâmirü 'l-Alâ 'iyye fi 'l-Umuri 'l Alâ 'iyye*. (Çev. M. Öztürk). TTK Yayınları.
- İbni Tagrıberdi (2013). *En Nücumu 'z-Zahire*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.
- İsakov, A. (2014). *Kırgız-Moğol İlişkileri (IX-XV. Yüzyıl)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- İzgi, Ö. (1977). Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Etkileri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 8, 1-16.
- Kafalı, M. (1971). Deşt-i Kıpçak ve Cuçi Ulusu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25, 179-188.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı 1227-1345*. Berikan Yayınevi.
- Kamalov, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi)*. Ötüken Neşriyat.
- Kemaloğlu, İ. (2015). *Altın Orda ve Rusya*. Ötüken Neşriyat.
- Khazanov, Anatoly Mihailovich (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*. (Çev. Ö. Suveren). Doğu Kütüphanesi.
- Kradin, N. N. (2016). Rouran (Juan Juan) Khaganate. *The Encyclopedia of Empire*. (ed. John M. Mac Kenzie). John Wiley & Sons.
- Kyuner, N. V. (1961). *Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka*. Moskova.
- Ligeti, L. (2008). *Tarihte Türk Yurtları*. Örgün Yayınevi.
- Mongol Ulsiin Tuuh I-II* (1999). (Ed. A. Oçir ve Ç. Dalai). Ulanbaatar.
- Muhammed, Subhi A. (2001). *Siyasetü 'l-Muğûli 'l-İlhâniyyîn Ticâhi Devleti 'l-Memâlik fi Mısır ve 'ş-Şam*. Kahire.
- Müverrih Vardan (1937). *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*. (Çev. H. D. Andreasyan). İÜEF Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2006). Selçuklular ve Beylikler Devrinde Tasavvufî Düşünce. (Ed. A. Y. Ocak). *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I (Sosyal ve Siyasal Tarih)* içinde (s. 429-439), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. TTK Yayınları.
- Otkan, P. (1989). IV. Yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Kavimlerin Yerleşim Alanları ve Nüfusu. *Erdem*, 5(15), 773-790.
- Özcan, A. T. (2017). *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*. TTK Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*. Kaknüs Yayınları.
- Perlee, H. (1959). *Gurvan Mörii Mongolçuudın Aman Tuuhin Möriig Möshgösön ni*. Tuuhin Sudlal. Ulaanbaatar.
- Raşid-ad-Din (1952). *Sbornik Letopisey I*. (Çev. A. Semenov). Leningrad.
- Reşidüddin Fazlullâh Hemedânî (1374). *Câmiü't-Tevârih I-II*. (Nşr. B. Kerîmî). Enteşerat-i Emir Kebir.
- Reşidüddin Fazlullah (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. (Çev. İ. Aka, M. Ersan ve A. H. Khelejani). TTK Yayınları.
- Rossabi, M. (2015). *Kubilay Han*. (Çev. Ö. Özol). İş Bankası Yayınları.
- Roux, J. P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (Çev. L. A. Özcan). Kabalıcı Yayınevi.
- Ruysbroeckli Willem (2010). *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk*. (Çev. Z. Kılıç). Kitap Yayınevi.
- Shamel, A. A. (2017). Nasiruddîn Tûsî ve 13. Yüzyıldaki Sosyo-Politik Rolü. *Eskiye*, 35, 151-167.
- Shao Hung ve Peng Da Ya (2012). *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Kayıtlar: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu*. M. Uyar (Haz), (Çev. A. Danuu). Ötüken Neşriyat.
- Spuler, B. (1987). *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*. C. Köprülü (Çev), TTK Yayınları.
- Subaşı, Ö. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi*. Kitabevi Yayınları.
- Suhbaatar, G. (1992). *Mongol Nirun Uls*. Ulaanbaatar.
- Taneri, A. (1977). *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*. Bilge Yayınları.
- Taşgıl, A. (2011). Göktürk Dönemi Türk-Moğol Boy İlişkileri (542-745). *Belle*, 59 (1), 81-104.
- Togan, Z. V. (1931). Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti. *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, 1, 1-42.
- Togan Arıcanlı, İ. (1984). Moğollar Devrinde Çin'de Ticaret ve 'Ortak' Tüccarları. *Toplum ve Bilim*, 25(26), 71-89.

- Togan, Z. V. (1941). *Moğollar Çingiz ve Türkler*. Arkadaş Matbaası.
- Togan, Z. V. (1969). *Çengiz Han (Kış Sömestresi Ders Notları)*. Yayın bilgisi yok.
- Tural, M. (2017). Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 30, 21-50.
- Türkkaya, A (1968). Rus Devletinin Kuruluşu. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 23(4), 215-243.
- Vassâf (1346). *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*. (Çev. A. M. Âyetî). Tahran.
- Vernadsky, G. (2015). *Ruslar ve Moğollar*. (Çev. E. B. Özbilen). Selenge Yayınları.
- Yakubovsky, A. Y. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (Çev. H. Eren). TTK Yayınları.
- Yasin, Y. (2016). Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 315-327.
- Yıldırım, K. (2012). Tatar Adının Kökeni Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 22, 171-190.
- Yıldırım, K. (2013). Juan Juan Adı Üzerine. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 28, 1-10.
- Yıldırım, K. (2015). Juan Juan'ların Dili Üzerine-I. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 214, 141-148.
- Yıldırım, K. (2015). Juan Juan'ların Dili Üzerine-II. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 215, 109-118.
- Yıldırım, K. (2016). *Bozkırın Yitik Çocukları Juan Juan'lar*. Yeditepe Yayınevi.
- Yılmaz, B. (2021). Moğol Hanların Anılması ve Tarihlerinin Anlatılması. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 293-296.